

Marsili Alajos Ferdinánd és Erdély.

Irta: Gianola Albert.

1. Marsili enciklopédikus tevékenysége.

Marsili Alajos Ferdinánd (1658—1730) gondok, elfoglaltság, hosszú és kalandos katonai pályafutásának, valamint diplomáciai küldetéseinek viszontagságai alatt kifejtett 50 évi megszakítás nélkül tartó tudományos tevékenységéről¹ a bolognai egyetemi könyvtárban lévő saját magától kiadott, vagy halála után kinyomatott számos munkája, — s a még számosabb kiadatlan — kézírata tanuskodik.²

A bolognai s páduai egyetem kiváló tanárainak, — mint Malpighi Trionfetti, Montanari és Pighi, a természettudományok s a matematika neves művelőinek — iskolájában képezi magát. Mindennemű tudományra sóvár zseniális lelke a legkülönbözőbb problémák vizsgálatába merül és könyvek, kéziratok, térképek, ásványok, növények, mindenféle érdekességek fáradozatlan s szünet nélküli gyűjtéséhez lát. E gyűjteménye később a tőle Bolognában 1712-ben alapított híres Akadémia első legjelentősebb magvát alkotta.

Marsili munkássága a tudomány legtávolabb eső területeire is kiterjed. Mivel semmi sem kerülte ki éles, megfigyelő szemét, s mivel minden érdekelte s mindent szorgalmasan feljegyzett, valóban megérdemelné nagyobb enciklopédikus művei nyomán Európa kiváló Akadémiáinak tiszteletét, mint amilyen a Londoni Királyi Társaság, a Párisi Királyi Tudományakadémia s a Montpelier-i Akadémia. Tudományos tevékenysége szorgalmas méltatókat talált Guareschi-ben³ és Bruzzoban⁴, de feldolgozása hozzá méltó széleskörű tudással még a jövő feladata.

¹ *Giovanni Fantuzzi: Memorie della vita del Generale Conte Luigi Ferdinando Marsigli* c. művének függelékében emlékezik meg ezekről. E művet Lelio Dalla Volpe adta ki Bolognában 1770-ben, vö. 334—338 l.

² Marsili Alajos Ferdinánd kéziratának a bolognai egyetemi könyvtárban megőrzött katalógusát Leo S. Olschki kiadó mintái nyomán Firenzében 1928-ban adták ki, Lodovico Frati igen lelkiismeretes felügyelete mellett. E kiadás néhány lap bevezetést tartalmaz Marsili életéről, melyet az „Indice dei nomi di persone e luoghi e dei soggetti“ követ. A valódi és sajátos jegyzék 134 lapra terjed (4), ebben néhány érdekes illusztrált táblázat van, azonkívül kéziratmásolat is található benne stb.

³ L. F. Marsili e la sua opera scientifica, a Turini Tudományos Akadémia emlékiratai között, II. sorozat, 65. köt. 1916.

⁴ Giuseppe Bruzzo: *Luigi Ferdinando Marsili. Nuovi studi sulla vita e sulle opere minori edite ed inedite*. Bologna, Zanichelli, 1921. VIII. 154 l.

2. Marsili és Magyarország.

Marsili, miután első útját a velencei Pivran Péter tiszttartó kíséretében 1679—80-ban Konstantinápolyba megtette s onnan átutazott Szerbiába, Boszniába és Dalmáciába, engedélyt kért és kapott (valamivel később, 1682-ben), hogy I. Lipót császár hadserégébe beléphessen. Ebben a szolgálatában végül tábornoki rangra emelkedett.

Ebben a minőségében fontos katonai ügyek elintézésére s diplomáciai megbízatásokkal több ízben beutazta a magyar területet s a vele határos vidékeket. Ezeket hegy- és vízrajzi, helyrajzi, néprajzi, régiség-tani, történelmi szempontból igen alapos tanulmányozás tárgyává tette s megmagyarázta növény s állatvilágát, nyelveit, szokásait. Ezt fényesen igazolja a Dunáról írt főműve⁵, a többi kisebb művei⁶ és számos kézírata, amelyek a legkülönbözőbb tárgyköröket felölelve a balkáni államokról általában, különösen pedig Magyarországról gazdag s nagyrésztben még kikutatatlan jegyzethalmazt tartalmaznak.

Igen természetes lenne tehát, ha a magyar kutatók is behatóbban foglalkoznának Marsili életével, művei kiadásával s kézíratainak tanulmányozásával.

E téren eddigelé alig történt valami.⁷ Veress Endre 1907-ben kiadta a bolognai kéziratok jegyzékét⁸, melyben a császári csapatoktól 1684 és 1686 között visszahódított Buda helyzetét s vázlatát tanulmányozza⁹ s

⁵ Aloysii Ferd. Co. *Marsili Danubialis operis prodromus etc.* a. 1700. Norimbergae, apud Jo. Andreae Endteri filios, e Danubius Pannonico—Mysicus, observationibus geographicis etc. perlustratus et in sex tomos digestus ab Al. Ferd. Co. Marsilio etc. Hagae Cunitum ap. P. Gosse. 1726. Fol. atlantico.

⁶ *Bevanda asiatica* stb. Marsigli A. F.-tól, che narra l'istoria medica del Cave, o sia Caffè, Bécs. Gio. Van Ghelen, 1685. in-12. — L. F. Marsili: *Dissertatio de generatione fungorum etc.* Romae, 1714. Ex off. typ. Francisci Gonzagae in via Lata, in fol. — *Lettera intorno al ponte fatto sul Danubio sotto l'impero di Trajano etc.* in data di Roma, 27 aprile 1715. — *L'état militaire de l'Empire Ottoman etc.* par M. le Comte de Marsigli etc. La Haye-Amsterdam, in fol. (Egy másik, orosz nyelvű kiadást Szent-Péterváron adtak ki 1737-ben.) — *Bibliotheca orientalis, sive Elenchus librorum etc.* quos partim in bello Turcico et partim in itinere Constantinopolim suscepto ipse Co. Ferd. Marsilius collegit, coemitque. Michaelis Talman műve, azonban e nyomtatás befejezetlen maradt.

⁷ Már Szilády (1868.), Beliczay (*Marsigli élete s munkái*, Budapest, 1881), Thaly (1891) és Áldásy (1893) felhívták a magyar tudósok figyelmét eme kéziratok fontosságára. Fraknói Vilmos, a „Magyar Történelmi Intézet” megalapítója s igazgatója, 1901-ben megbízást adott Veress Endrének, hogy utazzék Bolognába a kéziratok tanulmányozása céljából.

⁸ *Catalogo ungherese dei mss. bolognesi del Marsigli (con ritratto)*, Budapest. Ateneo Letterario, 1907. Ezt azonban Bruzzo nem tartja teljesnek (op. cit. 42. old.), „mert nem említ néhány kéziratot, melynek nagy jelentősége van a dunai városok történetének szempontjából.”

⁹ *Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki stb.* Budapest, Ranschburg, 1907. 70 l., térképekkel s illusztrációkkal. Eme kötetben reprodukált rajzok s helyszíni vázlatok nem a legjobban kiválasztottak, Bruzzo (op. cit. 42 l.) véleménye szerint.

együttal rövid monografiát adott Marsiliről. Marsili műveinek további tanulmányozásától még igen gazdag eredmény várható.¹⁰

Marsilinek Magyarországról írt s reánk maradt számos okmánya s anyagkutatása „annyira fontos, — mint Thaly írja, — hogy ismerete nélkül nem tudnók elkészíteni Buda részletes történetét a török uralom alatt.“ A következőkben még inkább föl akarom hívni a magyar kutatók figyelmét Marsili rendkívüli gazdagságára és fontosságára.

Ennek szemléltetése végett itt csak azokra a Marsili-jegyzetekre szorítkozom, amelyek szorosán Erdélyre vonatkoznak.

3. Erdélyre vonatkozó kéziratok.

A 150 hatalmas kötetben összegyűjtött gazdag s rendezett kézirat-gyűjteményből Erdélyt részben, vagy egészben érdeklő kötetek a következő számokkal vannak jelölve: 4, 15, 19, 24, 28, 46, 48, 54, 55, 57, 58, 64, 65, 66, 70, 81, 88, 100, 101, 103, 104, 117, A. M. C. I. 5, és a 27, 29, 32 számú tekercesek. Vegyük őket részletesen sorba.

A 4. kötet (*Miscellanea rerum naturalium*) az 5. szám alatt „*Syllogus annotandorum circa physica naturalia ve per Transylvaniam repe-riunda*“-t tartalmazza.

A 15. kötet címe: „*La popolazione di Transilvania composta di varie nazioni di diverse lingue, religioni, usi e vestiti*.“ E kötet 41 darab 46×30 alakú térképből áll. Az egyes lapokra színes képek vannak ragasztva, melyek közül egyik-másik már elnyűtt.

A 19. kötet tartalma: *Epitome historicum regni Hungariae, sive Prodromus et introductio ad acta executionis pacis Carlowicensis, ad Clementem XI P. M.* Ebben a kötetben (in folio, 43×30, 62 térkép) találjuk meg az első vázlatot, melyet olasz nyelven a 117. kötet ír le.

A 24. kötetben a *Raccolta di Mappe di osservazioni militari ed erudite fatte dal Generale Marsili per i limiti dei due Imperi, che si stendono per la vera Ungaria e per i regni adjacenti...* található. A 138 vázlat, tollal rajzolt térkép és színes gyűjtemény közül Erdélyt főleg a következő számmal jelzettek érdeklik:

8. Mappa che mostra le piu commode marchie tanto per l'Armata che proviande dal Danubio, Thibisco e Marusio a Temisvar, e da questo per rimettersi di novo al Daniubio in soccorso delle piazze della Schiavonia;

29. Entrata e sortita da Transilvania;

79. Note di Transilvania;

82. Entrata in Transilvania col prospetto de'monti;

97. Marchia de l'entrata in Transilvania;

120. Notizie della Uscita del Maros et Luta et dei confini de' Siculi;¹¹

¹⁰ Bevilaqua—Borsody Béla dr. Marsiliről mint csillagászról értekezett a budapesti Stella folyóiratban (IV. 2. 1929); kiadta még a Stephaneum-nyomda kivonatát e címmel: *L. F. Marsigli di Bologna Gróf tábornok XVII. századvégi Magyarországi csillagászati megfigyelései.* (6 illusztrációval.)

¹¹ Frati jegyzéke nyilvánvaló nyomdahiából „Notizie della nascita, del lecto e dei confini de Siculi“ címet idézi.

123. Nomi de' monti che cingono la Transilvania.

A 28. kötet tartalma: *Notitie geografiche e geneologiche dell' Ungheria raccolte dal Generale Co, Marsili*. 52×39 alakú 93 lapból áll, tollal rajzolt földrajzi térképekkel és színes családi címerekkel; két részből áll: az első rész a *Memorie e introduzione all' istoria della ribellion d' Ungheria-t tartalmazza* (vö. a 19, 70, 10 köt.), a második rész tartalma a következő: *Monarchia Ungarica sua regna, principatus et ducatus divisa, nimirum: Hungariam veram, Bosnam, Serviam, Croatiam, Sclavoniam, Erzegovinam, Moldaviam, Valachiam, Transilvaniam, Banatum Temisvariensem, Bulgariam*.

A 46. kötet, mely a *Mappae chorographicae variarum regionum manufactae-t* tartalmazza, az alábbi számok alatt a következő fejezeteket foglalja magában:

12. szám alatt: *Mappa potamographica, omnes fere qui in Monarchia Hungariae in Danubium sive mediate, sive immediate se exonerant fluvios, lacus item ac paludes exhibens*;

14. szám alatt: *Mappa potamographica plerorumque omnium in universa Hungaria fluviorum origines, decursus ac confluxus, stb.*;

27. szám alatt: *Mappa esattissima del Banato di Temisvar*.

A 48. kötet tartalma: *Mappae geographicae variarum regionum Transdanubialium mss. pro linea liminum*, és többek között tartalmazza:

13. szám alatt: *Mappa per l'ostensione della necessita delli gia fatti ponti tanto sul Tibisco, che Danubio, che Marusi fra essi, affine di potere nella guerra difensiva secondare la Transilvania e questa al Danubio*;

16. szám alatt: *Mappa del paese intitolato „Partes Regni Ungariae“, che anni sono da me fatta con le relationi d'esperte guide, e che poi servi alli proietti di pace dell'anno 1669*;

24. szám alatt: *Proietto della possibile dispositione all'assedio di Temisvar secondo l'idea datami dal Generale Aisler (Heisler)*;

29. szám alatt: *Mappa che dimostra li confini della Transilvania et il dominio di Temisvar*¹²;

34. szám alatt: *Transilvaniae rudis delineatio*;

36. szám alatt: *Mappa di Transilvania*;

37. szám alatt: *Mappa della Transilvania con il proietto feci l'anno 1690 delli lochi si havrebbero dovuti fortificare per sucurezza*;

43. és 44. szám alatt: *Mappe di quella parte di Transilvania visitai dopo l'espulsione del Tekli (Thököly)*.

Az 54. kötet tartalma: *Manoscritti diversi toccanti la seconda spedizione a Roma e manegio per D. Livio Odescalchi con scritture naturali e militari*;

a 180—188-ig terjedő lapokon van az *Index civitatum, oppidorum, arcium Ungariae*;

¹² A 49 köt. 40 száma alatt is találunk *Mappa geographica, Transilvaniam a Banatu Temisvariensi separantes limites exhibens* c. fejezetet. 1700 december 23-ról keltezve.

a 343—345 lapokon *Conferma di tutto cio che dissero al Co. Marsili sugli ambasciatori della Transilvania e Wallachia* (1689 május 20).

az 519—521. lapokon *Memorie d'alcune notizie avuti dai Turchi intorno alle loro forze di quella campagna e all'andata del Tekly* (Thököly) a Vidino, ed altre particolarita;

az 526. lapon *Piccola mappa, delineata apenna, che dimostra il sito dell'Ungheria e delle sue parti, della Transilvania, Wallachia, Polonia e Mar Nero*;

az 535 lapon *Ordine credenziale a tutta la Transilvania dato dal Principe di Baden al Marsili per chiuder i passi della medesima* (1690 október 29);

az 537—644. lapokon számos fontos *Notificazioni ed illustrazioni relative a detto ordine credenziale, attestazioni, lettere e ordini diversi, passi di Transilvania* (tollal rajzolva), *Mappa della disposizione proposta dal Marsili a S. A. di Baden per rinchiudere Tekli* (Thököly), aki győzessék le, vagy üzettessék ki Erdélyből, amit Marsili magára vállalt és mindenki előtt ismeretes módon véghez is vitt; *Esame di piu ribelli fatti prigionieri*: ebben található még egy tollrajzos *Relazione militare della Transilvania* (619—640 l.), és egy másik *Tavola de'passi* stb.;

a 669—686. lapokon *Raccolta della lingua che si praticava dalli Sciti abitanti della Sicilia ne' tempi antichi, scolpita in un legno che esprimeva il calendario delle feste mobili per uso di quei primi convertiti alla fede cattolica, e da me dall'istesso legno raccolta e mandata al mio gabinetto in Italia, quando serravo li passi della Transilvania*.¹³

Az 55. kötetben a *Manoscritti diversi fatti nel trattato della pace del 1691 sino al 1699 inclusive* található; e kötet 292 lapján van a *Mappa a colori della Moldavia, Transilvania, Servia, Bosnia, Sclavonia e Carabialika*.

Az 57. kötet, mely a *Manoscritti diversi toccanti lo studio naturale di operazioni militari del 1693 sino al 1699 c.* részt tartalmazza, több alfejezetre oszlik:

1—27. l. *Introduzione della linea geografica di comercio fra l'Asia ed Europa per l'Ongharia*;

31—34. l. *Introduzione della pastura dell'Europa ed Asia e della Monarchia Austriaca in Germania*;

56—58. l. *Memorie per il traffico*;

¹³ Emez érdekes emlékmű jellegzetességei, írja Frati (op. cit. 52 l.), elég hasonlóak, de mégsem azonosak a bolognai Museo Civico birtokában levő fanaptáréival, melyet Frati Lajos ismertetett *Di un Calendario runico della Pontificia Università di Bologna*, Bologna, 1841. VI.—109. I. és VIII. tábla 4. A két Naptárnak már az anyagi alakja is kizár mindennemű összehasonlítást, mert amíg az egyik (a Múzeum tulajdonában lévő) nyolc fába keretezett táblácskából áll, melynek szélei faragással díszesek, addig a másik (melyet Marsili ír le) hasáb alakú négy homlok résszel. Mégis fontos a Marsili-től leírt nem azonos emlékmű érdekességét előtérbe hozni, mely a homlokzat minden oldalán szentek neveinek s a vallásos ünnepeknek leírását, magyarázatát adja latin nyelven. Valószínű, hogy az a Naptár, melyet Marsili látott, nem volt, mint a másik, díszített.

65. l. Memoria della distanza de' paesi concorrenti al commercio tra l'Europa e l'Asia;

142—159. l. Probabile ac Morale Tertium Expediens ac Moderamen Aulicum super statu Apaffy et Transylvania circa Apaffium;

390—391. l. Memorie per l'attacco dell'assedio di Temesvar e. fejezeteket tartalmazák.

Az 58. kötet szintén több részre oszlik: *Diversi progetti di pace fra li due imperi Cesareo ed Ottomano et alleati cristiani ed il trattato di Carlowitz e varie lettere*;

a 11—34. lapon: Descrizione geografica della frontiere della sacra lega contra l'imperio Ottomano e Progetto generale sopra i confini da stabilirsi alla medesima nella pace, con altro particolare su quei d'ambidue gl'imperii ad uso de' futuri trattati di pace;

a 35—58. lapon: Progetto del possibile commercio fra ambedue gl'imperi diviso in tre parti;

az 59—61. lapon: Scrittura per il traffico con l'Ottomano;

a 65—69. lapon: Pro construenda vallationis linea in Syzemio et pro impositione confinium inter Hungariam et Transilvaniam;

a 90—92. lapon: Pro pontibus struendis in terris limitaneis;

a 94—95. lapon: Pro impositione confinium inter Ungariam et Transilvaniam animadversiones variae.

A 64. kötetben a *Lettere del Consiglio di guerra ricevute nella divisione de' confini di Transylvania* található; 691 lapból áll és magában foglalja:

1. *Rescripta a Consilio Caesareo Aulae bellico* (1—25. l.). 1700 szeptember 14-től 1701 március 8-ig. Eredeti levelek 8. sz. és egy tollal rajzolt térkép;

2. *Litterae a Generale Transylvaniae Commendante Comite Rabutin* (26—136. l.). 1700 augusztus 24-től 1701 március 27-ig. Levelek 41. sz. alatt;¹⁴

3. *Epistolae a gubernio Transylvaniae* (137—150. l.). 1700 szeptember 12-től 1701 február 22-ig. Levelek 6. sz., Alba Julia-ból keltezve és Comes Georgius Banffi s Comes Nicolaus Bethlen aláírásaival;

4. *A Generalibus Leopoldo Schlick, Nehen et Glöckesberg* (151—224. lapig). 1700 október 21-től 1701 február 7-ig, levelek 32.¹⁵ sz., egy fejezet versben és két szonett;

5. *A diversis magnatibus et nobilibus Transylvaniae* (225—271-ig). 1700 szeptember 7-től 1701 február 11-ig. Levelek 23. sz., aláírás: Stephanus Nalais, Nicolaus de Bethlen (két levél Alba Julia-ból keltezve, 1700 október 8-án s december 20-án), Gabriel Josika, Johannes Sarofi és mások;

6. *A Commendantibus aliisque Officialibus germanicis* (272—524-ig). 1700 október 30-től 1701 március 23-ig. Levelek 110. sz., aláírások: J. P. Costa, De Viard, Bernardo Visconti, Franz von Collet,

¹⁴ Rabutin többi levelei a 63 köt. 7 sz. alatt találhatóak (270—318 l.) és Szlavonia s Horvátország határainak előbbi felosztására vonatkoznak. Vö. a 70 l. 2 köt.

¹⁵ Vö. a 70 köt. 1 sz. alatt Marsili válaszait.

Ibrahim Pasa, De Tilff, Carl von Nirtenberg, Znoriza, J. Merauns, Rolber és mások;

7. *A variis statibus, senatibus et sedibus* (506—591 l.). 1700 augusztus 24-től 1701 január 15-ig. Levelek 7. sz., aláírás: Blasius Csulay, Edler von Jarbemerck és mások;

8. *A variis Commissariis alisque Camerae officialibus* (522—574. l.). 1700 augusztus 24-től 1701 március 19-ig. Levelek 25. sz., aláírás: Gio. Benedetto Cavazzani¹⁶ és mások;

9. *A diversis Commissionis confiniariae Officialibus* (575—601. l.). 1700 október 20-től 1701 január 13-ig. Levelek 12. sz., aláírás: Von Hollstein, Ehrmann, J. B. Kayser, Lucas Jagelsky, Niccolo Guicciardini és mások;

10. *Epistolae a Camerae Praefecto Chilko* (602—653 l.). 1700 augusztus 22-től 1701 március 18-ig. Levelek 22. sz.

11. *Litterae Germanicae ab Ibrahim Bassa, Ibrahim Effendi et interprete Osman Aga* (654—688. l.). 1700 december 8-től 1701 március 19-ig.

A 65. kötet a *Lettere turche, con la traduzione, in Commissione de' confini*-t tartalmazza; azonkívül nyolc tekercsben magába foglalja még: az I. tekercsben a *Specificazione delli luoghi dove, a Dio piacendo, la primavera per la terminazione dei limiti fra Temesvar e la Transilvania si hanno da mettere li dieci cumuli*;

és a VI. s VII. tekercsben 20 *lettere originali di Ahmad Pascia, comandante di Temesvar, al Marsili*-t tárgyalja 1700 május 19-től 1701 január 13-ig.

A 66. kötetben a *Diaria geographica in itinere limitaneo collecta ... in tres libros digesta* van. A *Diaria Transdanubialia* Erdéllyel van kapcsolásban; e rész a harmadik kötet második felében található.

A 70. kötet *Miscellanea per la Commissione dei confini*-n kívül 14 kiválasztott lapból álló tekercs tartalmaz. Erdélyre a következők vonatkoznak:

1. *Minute di 16 lettere scritte a piu comandanti ed anche ministri nel tempo della Commissione de' confini di Transilvania*. 1700 augusztusától 1701 február végéig. Rabutin, Schlick, Glöckesberg tábornokoknak s d'Arath-nak vannak címezve;

2. *Atti transilvani, con varie lettere turche e loro traduzioni*. Ebben 19 okmány s 30 levél van. 1700 január 10-től július 29-ig. Aláíráso: Rabutin, Ahmed Pasa, Jusuf Pasa, Vicinus, Ali Pasa, Huszain;

3. *Lettere scritte dall'Ibrahim Effendi Capigi Bassa*. 12 olasz levél, melyet tolmácsa Hassan Gelebi írt;

4. *Protocollo di lettere del Sig. L. F. Marsili mentre agi la parte di Commissario plenipotenziario della Maesta dell'Imperatore, deputato a separare i confini del di lui Imperio con l'ottomano, a karloviczi békével kapcsolásban*. (1699 április 4-től 1700 szeptember 18-ig.)

5. *Lettere 11 scritte a diversi per l'affare della Commissione* (1699

¹⁶ Vö. a 70 köt. 13 sz.

július 26-tól november 1-ig.) Ibrahim Effendi, Tenterdar Effendi, Co. Antonio Coronini részére szólnak, valamint másoknak;

6. *Contenuto della scrittura che stanno sotto il titolo di „Miscellanea“;*

7. *Index conceptuum lineae tempore Transdanubialis* (1700 augusztusától október 30-ig).

8. *Index conceptuum lineae tempore Cisdanubialis* (1700 márc.—novemberig).

10. *Epitome della ribellione dell'Ungheria con annesso il Prodomo del protocollo de' moderni confini cesarei-ottomani.* Összehasonlítandó a 19., 28. l. 117. sz. kötetekkel.

11. *Declaratio, demolitiones et evacuationes locorum limitaneorum concernens. Actum in castris prope Costanizam 25 Julii 1700. In forma authentica;*

13. *Lettere 8 ricevute dal Co. L. F. Marsili in marzo 1701 e seguenti dalla Porta di Transilvania al Campo di Ferdinando e sono scritte di Caransebes da Gio. Benedetto Cavazzi, 1701 március 10-től augusztus 10-ig;*

14. *Lettere 9 del Co. L. F. Marsili alli Bassa di Belgrado e di Temesvar ed all'Ibrahim Effendi* (1700 szept. 2-től 1701 január 17-ig.)

A vegyes tartalmú 81. kötet a következőket tartalmazza:

34—36 lap. *Progetto per la campagna dell' anno 1697 a S. E. il Co. di Staremburg;*

97. lap. *Tavola sinottica dello stato temporale ed ecclesiastico del Regno d'Ungheria e delle sue dipendenze.*

A 88. kötet, mely csak *Miscellanea rerum naturalium*, az F. tekeres 4. sz. alatt a *Discorso sulla maniera del sale in Transilvania e del fonte igneo in detta provincia*, 1690-ből való kézírás.

A 100. kötet *Observationes astronomicae* c. kötet az első köteggben az *Observationes astronomicae Hungaricae, habitae a Comite L. F. Marsili in castris Hungaricis anno 1696, circa solem, lunam, planetas ac stellas fixas, cum figuris*-t tartalmazza. 44 lapból áll, sok ceruzával rajzolt képpel.

A 101. kötet *Miscellanea antiquitatum variarum*, az A köteggben (*Antiquitates romanae circa Danubium*), a 2. sz. alatt az *Antiquitates in itinere limitaneo collectae*-t tárgyalja, 7 tollal rajzolt tábla, 5 színes, 15 ceruzarajz van benne és sok régi felirat.

A 103. kötet *Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum in Commissione limitanea collecta* kéziratokat s nyomtatott munkákat tartalmaz különböző íróktól s különböző nyelven. Többek között:

323—387. lap: *Notitia Transylvaniae*, különböző kezek írták;

389. lap: *Ritratti e stemmi dei principi di Transilvania e dei giudici della nazione Sassone, dall'anno 1522 al 1697.* 51 lapból álló kötegg, 66 tollal rajzolt s vízfestéses táblával;

396—489. lap: *Davidis Rosnai, Constatinopoli interpretis, Res tragicæ gestæ in plagis orientalibus, occidentalibus, meridionalibus, septentrionalibus a diebus Ferdinandi I. Imp. et Sultani Bajezid, usque ad Leopoldum I. et Mehemed IV. Imperatorem, anno 1674, in latinum*

versae anno 1701 Co. L. F. Marsili porrectae. Conscriptio districtuum, idest Divisio nonnulorum districtuum Transylvaniae, Serviae, Bulgariae et Hungariae.

A 104. kötet különböző *Catalogi mineralium*-okból áll. Az 5. sz. jegyzék *Miniere osservate nell'inverno del 1695 nelli comitati Geme-riense maggiore e minore, Hundense e Sapusiense*; és a 6. sz. jegyzék a *Catalogo generale di tutti i minerali mandati in piu volte dal Co. L. F. Marsili* (1698 június 20).

A 117. kötet tartalma: *Primo abbozzo del Compendio storico dell'Ungheria, per servire d'introduzione al trattato „Acta executionis pacis“ fatto dal Generale Co. Marsili*, 30×21 alakú 122 lapból áll, in-4°. Összehasonlíthatók vele a 19., 28., 1., 70. és 10. sz. kötetek.

A. M. C. I. 5. jelzés alatt ugyancsak a bolognai egyetemi könyvtárban *Raccolta marsiliana di Mappe geografiche di varii tempi ed autori* c. gyűjtemény található, melyből a következő számok jegyzendők meg:

1. *Mappa della Transylvania e Provincie contigue*, melyben Magyarország határai láthatók és a császári seregektől az utóbbi háborúkban véghezvitt táborozások. E térképet Giuseppe Morando Visconti erdélyi császári mérnök I. József királynak ajánlotta. Nagyszeben, 1699. Stephanus Welzer de Corona fecit;

3. *Pianta dell'Ungheria*, kézzel festve s öt színes címerrel;

13. *Nova et accurata totius superioris inferiorisque maximae partis Regni Hungariae descriptio*. Anno 1682. Corneo fecit;

22. *Novissima et accuratissima totius Regni Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae, Transylvaniae cum adiacentibus Regnis et provinciis tabula*, auctore Jacobo Sandrart;

23. *Le Royaume de Hongrie et les Etats... qui font présentement la partie septentrionale de la Turquie en Europe... Par le S'r Sanson*, géogr. ord. du Roy.

Végül a 27., 29. s 32. tekercesek tartalma: *Mappa geographica utriusque Imperii Caesarei et Ottomanici* (3 tollal rajzolt kép), *Mappa limitropha Austriaci et Turcici Imperii* és a *Mappa geographico-limitanea Imperii Austriaci et Ottomanici*, 1699.

4. Marsili és Erdély.

Az előbb említett okmányok egyszerű elsorolásából, melyhez még egyik-másik kötetben elszórtan található töredékek is hozzászámítandók, világosan látható, hogy mily tömegű jegyzetet s adatot gyűjtött össze Marsili s ezekből minő gazdag tájékozódottságot nyerhetnek a kutatók Erdélyre s a környező országok helyrajzára, természeti adottságára, polgári s politikai történetére vonatkozólag.¹⁷

¹⁷ Dr. Maria Emilia Amaldi használta fel belőlük a legkiválóbb részeket s széles látókörű, részletes munkát írt (most van kiadás alatt a „L'Europa Orientale“ c. folyóiratban, VII. k. 193 l. skv.), amelyet akkor tudtam meg, midőn már e tanulmány készen volt. Tagliavini Károly prof. szivessége folytán, ki a román nyelv és irodalom tanára a budapesti egyetemen.

1687-től 1701-ig Marsili gróf több ízben s húzamosabb ideig volt Erdélyben. Egyszer Lipót császár s marsalljai küldték mint hivatalos személyt többé-kevésbé fontos katonai megbízatásokkal (ostromok, megjutalmazások, várerősítések, országút- s hidépítések stb.); másszor pedig mint a török birodalommal kötendő békék s a két birodalom határait megállapító bizottság (1691) teljhatalmú kiküldött császári biztos szerepelt; e minőségben még a karloviczi béke megkötése (1699) után is működött. Ugyanazon iratok rendkívül fontosak e korszak történetére is. Bár egész életét fáradhatatlanul a háború művének, a tudományos kutatásoknak szentelte, Marsili 1711-ig terjedő életrajzot hagyott reánk. Természetes, hogy e jelenleg még kiadatlan¹⁸ önéletrajzi kötetnek tanulmányozása különös figyelmet követel attól, aki Marsilinek Erdéllyel való viszonyát akarja meghatározni s az előbb említett okmányok pontos történelmi értékelésére is törekszik.

E kötetek közül történeti s katonai szempontból különösen jelentősek: a *Compendio della ribellione d'Ungheria* (19., 117., 28., 1. és 70., 10. kötet) és a *Relazione militare della Transilvania* az 54-ik kötetben (619—640). Az ilyen hivatalos jellegű iratokban hű szolgája volt a császárnak, ki őt magas katonai rangra emelte. Mindig hű jelentéseket küldött a „lázado“ alattvalókról, kik a török szövetségesei, a birodalom s a kereszténység¹⁹ „ellenségei“ voltak. Éber és pontos megfigyelő írásai általánosságban s a részletek leírásában egyaránt különös jelentőségű s értékű történelmi bizonyítékok színvonalára emelkedtek.

Az a körülmény tehát, hogy Marsili szükségképen egyoldalúan figyelte meg, tanulmányozta s adta elő az erdélyi zendülés történetét, azt akarja jelenteni, hogy a nagy tudós ezt az országrészt mint magától előállott földrajz-történeti egységet tekintette nemcsak a Habsburg-birodalom, hanem magának Magyarorságnak s a nyugaton és délnyugaton vele határos²⁰ Bánátnak szempontjából is.

Vajjon Erdély eme jól kivehető határokkal körülvett földrajzi egyéniségének megvolt-e még saját faji egyénisége? Nem tudjuk határozottan állítani még akkor sem, ha Erdély lakóinak különfélesége mellett is a magyar nemzet rendelkezett elsőséggel. Erre bizonyíték a 15-ik kötet, melyben a „hét“ e vidéken együttélő nem-

¹⁸ Ez a 145-el jelzett kötet: *Autobiografia del Co. L. F. Marsili, dalla nascita all'anno 1711*. Különböző kezek írták, javítással van tele, két kötetből áll, valamint 179 és 123 térképből. E térképek közül csak a második kötet 116—123 térképei eredeti kézirat, melyek az 1710 és 1711-es éveket tartalmazzák. Ehhez azonban még egy metszett tábla tartozik, mely a gróf Caprara tábornagya vezérlete alatt álló császári sereg 1694 október 2-i elsáncolását ábrázolja Pétervárad alatt.

¹⁹ Azonos szempontból s hasonló érzelmekkel itéli meg, s adja elő eme „zendülés“ részleteit egy egykoru velencei történész s egy toszkánai költő. Az első Garzoni Péter szenátor az *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra Lega contra Maometto IV. e tre suoi successori, | gran Sultani de' Turchi* (Venezia, Manfre, 1707.) írója, a második Nomi Frigyes a *Buda Liberata* c. hősköltemény szerzője (Venezia, Albricci, 1702).

²⁰ Például nézzük meg a 28-ik kötetben Erdély 2 számú különálló térképét.

zetiség elsorolása után — magyar, szász, román, görög, örmény, anabaptista és cigány — rajzok következnek, melyek a tájrajzi elosztódást, a nyelvet, a vallást, a hivatalt s kézművességet és végül a színes képek segítségével a férfiak és nők népviseletét mutatják be.

Követve a felosztást, az első helyen a hét nemzetiség közül, mint legnépesebbet, a magyart találjuk, amely két részre oszlik: az igazi magyarok Erdély alacsonyabb vidékeit s felföldjeit lakják, a székelyek pedig a hegyes vidékeket, az úgynevezett Székelyföldet (Siculia). Mindkettő a magyar nyelvet használja, mely a hangsúlyban s néhány, főképp a székelyeknél előforduló szittyá szóban különbözik; mindkettő vagy katholikus, vagy kálvinista, vagy „ariánus“; mindkettő katonáskodással, politikával és biráskodással foglalkozik. Így ez a zetsz kormányoz és irányít a többiekkel szemben. Marsili tehát, nemcsak felismeri a magyarok Erdélyben való elsőségét, hanem meghatározza az igazi magyarok s a székelyek közti különbséget, mely az elhelyezkedési és nyelvi eltérésben rejlik, mivel a székely nyelvjárás hangsúly-, vagy kiejtésbeli különbséggel rendelkezik és saját szótárában néhány szittyá szót őrzött meg, mely a többi magyar között, ámbár ők is a régi szitytyák utódai, nem fordul elő. A magyaroknak a szittyáktól való leszarmazását, — mely kora tudományos ismereteinek megfelelt és melyet Marsili igaznak fogadott el — nemcsak a székelyek nyelvében előforduló szittyá szavaknak tudja be, hanem szintén ezzel magyarázza a magyar faj egynémely jellemvonását is, mint: a lelki nagyság, a függetlenség és dicsőség szeretete, a harcias szellem, a lovagiasság, az egyéniség és több ehhez hasonló, amelyekről írónk nem egy helyen említést tesz, különösen a magyar fajnak ama fenséges dicsőimnuszában, mellyel az *Epitome historicum*²¹ kezdődik.

²¹ *Epitome historicum* stb. 19 köt. (Primo abbozzo stb. 117 köt.) „...Et quidem nulla in Europa Natio retinet adhuc reliquias vetusti Scytharum sanguinis praeter Hungaricam, genus nimirum eorum Hunnorum, qui Attila duce totam Europam late pervaserant, sobolemque de se in Pannoniis reliquerant. Quod quidem certi quidam ritus, quos numerare longum esset, maxime vero Lingua ipsa hungarica testatur. Haec eadem itaque gens ad occupandas easdem, quas maiores sui olim tenuerant Pannonias rediere, se seque illis paucis iunxere, qui adhuc ex eodem sanguine supererant, ac per summa Daciae montium cacumina vagabantur. — Cum igitur Hungariae incolae a Scytharum stirpe profiscantur, minime mirum est, si ad hanc nostram memoriam ingentes spiritus gerant. Eorum siquidem genus gloriosum aequae ac facinorosa gloriose fuisse constat, quippe quae victoriis illustrata sint. Ea demum valuit apud Hungaros disciplina, ut Regis imperata facerent, legesque una cum rege veluti Regni libera membra servarent. Libertatis amor exacuit hebetiora quoque ingenia, multo magis errectas ac per se claras indoles excitat, atque inflamat. Quippe Hungari suo pte ingenio novarum rerum et gloriae cupidi, libertatis tenaces, dignitatibus quae suffragiis deferuntur, atque adeo regiis fascibus velificari pulcherrimum arbitrabantur. Quibus certe moribus necesse fuit, ut finitimis essent iniurii atque molesti, sibi vero etiam ad ampliores victorias tandem aliquando impedimento essent. Verum enimvero sicuti Nationis omnium natura atque ingenium et ex eiusdem sanguine constat et caelo regionum effingitur, et instituitur edicatione, puam a parentibus quisque nostrum hausit et expressit, ita plane difficile atque asperum factu est ipsam naturam mutare atque refinere.“

Fontosság szempontjából a második helyen áll a szász nemzeti-ség, mely két részre oszlik: polgárookra, — akik Erdély legszebb városa-
sait lakják s nem engedik, hogy köztük más nemzetiség megerősödjék —
és pórokra, akik néhány vármegyének a falvait lakják, melyeket kerü-
let névvel jelölnek meg.²² Mindkettő kemény hangsúlyú és furcsa ki-
ejtésű német nyelvet beszél; mindkét osztály luteránus, foglalkozására
nézve kézműves, kereskedő, bíró (saját nemzetiségbelieik félett), föld-
műves; szorgalmasak, nyereségsóvárok, kiváló művelői a kultúrának.
Marsili végül megemlíti a városok s a vidék lakói közti különbséget;
amazok irigyek s erős nemzetiségi öntudattal nem engednek körükbe
senkit sem, a kereskedelem s a kézművesség ápolói, emezek a falvak-
ban tömörültek s földművelők; egyik is, másik is rendkívül buzgó a
munkában, szívósak nyelvük megőrzésében (német), melyre idegen újí-
tások erősen hatottak; ragaszkodnak lutheránus vallásukhoz s az igaz-
ságszolgáltatást saját bíráikkal látják el.

Harmadik — a mai elnevezéssel — román nemzetiség, melynek
nincsen alosztálya, hanem alárendelt, sőt rabszolga, bár megittasult a
román névtől (mely romegn szó helytelen alakja); saját nyelvük van,
amely nem más, mint a latin és olasz keveréke;²³ görög-keleti vallá-
súak, foglalkozásra nézve — földművelők (főleg állattenyésztők); job-
bára az Erdélyt körülvevő hegyekben laknak, hol az erdő számos nyá-
juknak menedéket ad.

Negyedik nemzetiség a görög, mely minden felosztás nélküli s
jobbára Achaia tartománybeli; a görögök a szászok városaiban lak-
nak, nyelvük a görög-illir, a görög-keleti vallás hívei, kizárólag a szövő-
iparral foglalkoznak. Külön közösségben élnek, melyet a közülök válasz-
tott bíró vezet.

Ötödik az örmény nemzetiség; azonban a kötetben hiányzik a róluk
szóló tudósítás, a számukra fenntartott lapok üresek. Ez annak a jele,
hogy Marsili, aki a pontosságot és a hiteles adatokat szereti, vagy bi-
zonytalan volt, vagy még nem gyűjtött elegendő adatot arra, hogy
különleges fajiságukban eléggé jellemezhesse őket. Marsili az 52-ik kö-
tetben mégis több helyen megemlékezik az örményekről.

Hatodik az anabaptista nemzetiség, mely Erdély népességének kis
részét alkotja; Németországból kerültek ide Rákóczi fejedelem köz-
benjárása útján, aki letelepedési helyükül Vincz-et jelölte ki. Német
anyanyelvűek, de nyelvük a szászokénál szebb; anabaptista vallásúak,
agyagedénykészítők, késesek. Megélhetést biztosító munkájukat tisz-

²² Az erdélyi „kerületek“ megfelelnek Magyarország többi vármegyéi-
nek, amint azt Marsili az *Epitome*-ban bizonyítja: „Postrema divisio inter
sedes et comitatus esse dicitur, sed re eadem est, ac prior, cum respondeat
tot territoriis, in quae distributum fuit Regnum ad publica iudiciarii regi-
minis commoda: nomen vero sedis in Transylvania tantummodo usurpatur.“

²³ A latin magyar, oláh földrajzi nevek részletes jegyzékén kívül, melye-
ket Marsili állított össze, vagy alkotott saját használatára, van még a Mar-
sili-féle „kéziratok között“ *Lexicon latinum, vallahicum et Hungaricum* c.
mű; befejezetlen munka, a 116-ik kötetet alkotja. Ebből készült Tagliavini
Károly professzor felügyeletével a legújabb teljes kiadás, mely széles tanul-
mányban mutatja be a mű nagy jelentőségét.

tán végzik.²⁴ Érdekes, hogy Marsili ezeket a németeket, akik jóval a szászok után telepedtek le Erdélyben, mint külön nemzetiséget említi. Az anabaptisták nem téveszthetők össze a szászokkal, mert nem Szászországból származtak s mert nyelvükben (kevésbé elfajult német), valásukban (azok luteránusok, ezek anabaptisták), letelepedési helyükben, foglalkozásukban különböznek a szászoktól.

Hetedik s utolsó nemzetiség a cigány, mely rozoga viskókban lakik a városok szélén, legnagyobb részük románul beszél, néhányan németül is tudnak, görög-keleti vallásúak, néhány folyó fővényében található arany mosásával s „túzesinálással“ (ércolvasztással?) foglalkoznak. Az aranymosás gazdaggá teszi őket és valóban nincs egyetlen vidék sem, hol a cigányok tisztábbak lennének, mint itt. Előbbi balkáni lakóhelyükön felvett görög-keleti vallásuk megőrzésében erős nemzeti önérzetük nyilvánul meg, de a környezethez való alkalmazkodási készségük is igen fejlett, hiszen románul beszéltek, sőt németül is. Sem az egyik, sem a másik nem volt az egyedül használt nyelv, hanem a szomszédos országok lakóival való érintkezés közben beszéltek. Maguk között valószínűleg szívesen használták kóborló fajuk jellegzetes tájszólású nyelvét, amely az idegen számára teljesen érthetetlen. Ugyanazon területen együttélő és egymással jobbra keveredett hét nemzetiség, mely nyelvben, vallásban, foglalkozásban, biráskodásban és népviseletben egymástól különbözik, nem engedi meg, hogy Erdély faji egységét hangoztassuk. Itt megjegyezhetjük, hogy Marsili bár nem tesz említést vázlatos jegyzékében a zsidókról, de megjegyzi, hogy ekkor már számbelileg talán még kevés képviselői lehetnek Erdélyben, miként Kelet-Európa más vidékein.²⁵

Eme rövid, de érdekes tanulmány, melynek értékét a kísérő színes mellékletek emelik, nem azért készült, hogy hivatalos célt szolgáljon, mint a többiek, hanem annak a tudományos kíváncsiságnak tett eleget, mely Marsilit arra ösztönözte, hogy világos és szintetikus módon számot adjon mindarról, amire tanulmányai, egyetemes készütsége irányították megfigyelő képességét.

Hasonló ösztökélésre keletkeztek a többi művek is, akár az övéi, akár a máséi és az általa gyűjtött s különleges szempontokból rendezett jegyzetei is. Jegyzetei sokszor katonai küldetéseinek eredményei voltak. Ilyenek pl. a gombákról, vagy az ércekről, ásványvizekről,

²⁴ Bátky Zsigmond a *Condizioni etnografiche dell'Ungheria* c. tanulmányában (Ungheria köt., kiadta az Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1929, 45—77. l.-jain) a magyar pór háztartásában szereplő cserépedényekről: „Ezek között még ma is sok finom rajzú ón zománcozású eredeti edényeket találunk; ezek egy hajdan lehányatott kis ipar maradványai s őket féltve az asszonyok őrizték meg, különösen Erdélyben, hol a kerámia eme ága a XVII. század első éveig megy vissza, amidőn az erdélyi fejedelmek egyike a Délitől kiűzött német anabaptisták egy részét ott letelepítette, kik között sok szakértő fazakas is volt. Eredeti hazájukra gondolva, könnyen megértjük, hogy színes edényeik első pillantásra az olasz hatást árulják el. Különleges, újkereszténynek nevezett technikájuk általánosságban magasabb felszínre emelkedik Erdély hajdani, sokkal egyszerűbb kerámiaművészeténél, mely napjainkban ismét visszahányatott.“

²⁵ A zsidók levantei államáról Marsili az 52. köt. 617—640 l. szól.

növény- és állatvilágról vagy nemes családokról, vagy Erdély vallási helyzetéről folytatott kutatásai. Mindezeket — amidőn szükséges és célszerű volt — művészi értékű illusztrációkkal szerelte fel. E jegyzetek a források közvetlensége, pontossága, részletessége miatt is rendkívül fontosak, úgy, hogy aki Erdély XVII. századvégi állapotáról számot akar adni, nem mellőzheti ismeretüket s tanulmányozásukat a nélkül, hogy magát elsőrendű okmányanyagtól meg ne fosztaná. A történész sem mentesítheti magát teljes ismeretüktől, ha eme oly jelentős korszak katonai s politikai eseményeinek részletes történetét akarja megírni, vagy a földrajztudós, aki Erdély hegy- és vízrajzi alakulatára kíváncsi, vagy földrajzának szempontjából változatos, gazdag, kiadatlan s mintegy egészében első kézből való térképanyagot akar kezébe venni. Kétségbe merem vonni, hogy nyilvános gyűjteményekben (budapesti és bécsi múzeumok, levéltárak, könyvtárak) a térképeknek, rajzoknak és vázlatoknak oly nagy halmazát lehessen találni az erdélyi vidékekről, mint amilyent Marsili iratai tartalmaznak. Ugyanez állítható a levelekről és számos hivatalos okmányról, melyek a „történelmi források“ közé tartoznak.

5. Összefoglalás.

Ez a rövid összefoglalás, mely a hely szűke miatt kizárólag csak Erdéllyel foglalkozott, csupán a figyelmet akarta felhívni arra, hogy minő érdeklődésre tarthat számot a többi fennmaradó anyag, mely Magyarországra, továbbá a Duna-melléki Európa sok más országára, különösen Törökországra, Jugoszláviára, Dalmáciára, nemkülönben Svájcra, Olaszországra, Délfranciaországra, Hollandiára vonatkozik, tehát mindazon országokra, amelyeket Marsili látott s hosszabb vagy rövidebb ideig meglátogatott. Ily kiváló tudós centennáriumának megünnepelésén Európa majdnem minden országa képviselőinek találkoznok kellene. Az olasz és magyar kutatók mindenesetre mindent megtesznek, hogy Marsili műveit a meg nem érdemelt feledéstől megmentsék. Kívánatos, hogy a magyar tudósok is behatóan foglalkozzanak ezekkel a magyar történelemre és művelődésre nézve eredeti okmányokkal, melyeket e nagy olasz szeretete s kutató szorgalma hozott létre. Marsili megérdemli, hogy a század magyar-olasz kulturális kapcsolatainak kiváló kutatói közé soroljuk.

Olaszból fordította: *Gauder Andor*.